

УДК 811.161.3'373

АДЛЮСТРАВАННЕ ГІДРАСФЕРЫ ВА ЎСТОЙЛІВЫХ АДЗІНКАХ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

канд. філал. навук, дац. А.С. САДОЎСКАЯ
(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)
e.sadowskaya@mail.ru;

канд. філал. навук, дац. М.А. ЯКАЛЦЭВІЧ
(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)
yakoltsevich@mail.ru

Артыкул прысвечаны аналізу фразеалагічных і парэміялагічных адзінак сучаснай беларускай мовы, у структуру якіх уваходзяць гідракампаненты, лексемы, што маюць непасрэднае дачыненне да вады і водных аб'ектаў. Асноўная мэта працы – разгледзець семантычную структуру фразеалагізмаў і прыказак, якія ўтрымліваюць «водныя» кампаненты, і ахарактарызаваць іх ролю ва ўтварэнні фразеалагічнага і парэміялагічнага значэнняў. Даследаванне такіх адзінак дапаможа таксама выявіць найбольш распаўсюджаныя тэндэнцыі адлюстравання ў мове светаадчування народа, яго жыцця, паводзінаў, адносін да рэчаіснасці і многае іншае. Фразеалагізмы і парэміі, якія маюць у сваім складзе гідракампаненты, уяўляюць сабой досыць значны ў лінгвакультуралагічным аспекце моўны пласт з ярка выражанай нацыянальнай спецыфікай і значнай культурнай інфармацыяй, якая фарміруе моўную карціну свету беларусаў. Прыказкі і фразеалагізмы з «воднымі» кампанентамі ўтрымліваюць звесткі носьбітаў мовы аб самых розных якасцях і ўласцівасцях вады. Часам устойлівыя адзінкі з аналізуемымі кампанентамі абазначаюць іншыя семантычныя рэаліі, якія не маюць непасрэднай сувязі з іх зыходнымі значэннямі.

Ключавыя словы: фразеалагізм, прыказка, гідрасфера, вада, водны кампанент, лексема, семантыка, моўная карціна.

Уводзіны. Важнейшым сродкам, з дапамогай якога людзі кантактуюць паміж сабой, перадаюць думкі, вопыт, веды, з'яўляецца мова. У моўнай скарбонцы фіксуюцца ўсе набыткі чалавецтва і перадаюцца наступным пакаленням. Часткай гэтага моўнага багацця з'яўляецца фразеалагічны і парэміялагічны фонд – самы выразны і ўнікальны элемент моўнай карціны, той згустак культурнай інфармацыі, які дазваляе сказаць вельмі многае пры значнай эканоміі моўных сродкаў.

Вада як матэрыяльнае рэчыва ўваходзіць у канцэптасферу амаль усіх моў, таму невыпадкова гэты канцэпт разглядаўся многімі навукоўцамі, быў аб'ектам даследавання ў розных мовах. Так, Г.М. Складарэўская апісвае канцэпт “вада” ў межах семантычных палёў [1], Н.У. Грышына разглядае гэты канцэпт на аснове намінатыўнага і метафарычнага палёў рускай мовы з XI па XX стст. [2], А.В. Косцін на матэрыяле канцэпту “вада” праводзіць даследаванне абіходна-бытавых паняццяў у творах В.І. Даля [3], а Я.У. Галдзін – у паэтычных тэкстах І.А. Бродскага [4], В.В. Старасціна ў адным са сваіх артыкулаў адлюстравала валентнасць лексемы “вада” [5]. Некалькі прац прысвечана супастаўляльнаму аналізу рэпрэзентацыі канцэпту “вада” ў дзвюх і больш мовах [6, 7, 8].

Вада з'яўляецца канстантам і беларускай культуры, аднак прац, прысвечаных даследаванню гэтага канцэпту няшмат. Тут можна адзначыць толькі артыкулы В.М. Ляшчынскай, у якіх пад аналіз трапілі фразеалагізмы з лексемамі *вада*, *лёд*, *туман* у сваім складзе [9, 10, 11].

Аб'ектам нашай увагі сталі фразеалагізмы і прыказкі, у структуру якіх уваходзяць так званыя гідракампаненты, адзінкі, якія маюць непасрэднае дачыненне да вады і водных аб'ектаў. Асноўная мэта працы – разгледзець семантычную структуру фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, якія ўтрымліваюць «водныя» кампаненты, і ахарактарызаваць іх ролю ва ўтварэнні фразеалагічнага і парэміялагічнага значэнняў. Праз прызму такіх адзінак можна выявіць найбольш пашыраныя тэндэнцыі адлюстравання ў мове адметных асаблівасцей народа.

Асноўная частка. Найменнямі водных аб'ектаў выступаюць розныя лексемы, але дамінуючая роля ва ўстойлівых адзінках мовы належыць найперш слову *вада*. І гэта невыпадкова. Вада з'яўляецца жыццёва важным рэчывам для кожнага чалавека і адыгрывае вялікую ролю ва ўзнікненні і падтрымцы жыцця, у хімічнай будове арганізмаў, фарміраванні прыродных і кліматычных працэсаў. Таму менавіта гэтыя якасці вады шырока адлюстраваны ў фразеалагізмах і прыказках – самых каларытных і ёмістых па згустках інфармацыі моўных адзінак.

У складзе парэмій і фразеалагізмаў лексема *вада* можа захоўваць адно з шасці значэнняў, зафіксаваных у ТСБМ: **1.** Празрыстая бясколерная вадкасць, якая ўтварае рэкі, азёры, моры і з'яўляецца хімічным злучэннем кіслароду і вадароду. // Водная маса. // (звычайна з азначэннем). Напітак, тэхнічныя растворы. // *толькі мн.* Курорт з мінеральнымі крыніцамі. **2.** *толькі мн.* (воды, -аў). Водныя прасторы,

участкі рэк, азёр, мораў. **3.** *толькі адз.; перан. Разм.* Пра наяўнасць пустога, беззмястоўнага шматслоўя ў дакладзе, лекцыі і пад. **4.** Якасць каштоўнага каменя, якая вызначаецца чысцінёй бляску, празрыстасцю. **5.** у знач. прысл. вадою. Водным шляхам, па вадзе. **6.** Паводка, разводдзе [12, с. 448]. Разам з тым, адзначаная лексема побач з другімі кампанентамі абазначае іншыя семантычныя рэаліі. Паспрабуем высветліць, якія якасці, прыкметы ці адзнакі, што ўласцівы вадзе і іншым гідракампанентам, праяўляюцца ў фразеалагізмах і прыказках на структурным і семантычным узроўнях.

Найперш па сваіх прыродных уласцівасцях, згодна з першым значэннем, вада з'яўляецца чыстай, празрыстай. Невыпадкова ў складзе многіх устойлівых адзінак мовы яна часта выступае сімвалам чысціні, празрыстаці, тым лютэркам, у якім можа адлюстраватца ўсё такім, якім з'яўляецца на самай справе: *выводзіць на чыстую ваду* 'выкрываць чые-н. цёмныя справы, нядобрыя ўчынкі', *чысцейшай вады* 'самы сапраўдны', *як у кроплі вады* 'абсалютна дакладна і аднолькава (адлюстраватца, бачыць і пад.)'. Дарэчы, і ў прыказках найбольш часта актуалізуецца менавіта першае, асноўнае, намінатыўнае значэнне: *Вада не бяда; Вясною вядро (кораб, цэбар) вады, а лыжка гразі, а восенню лыжка вады, а вядро (кораб, цэбар) гразі; З дзявочай красы вады не нап'ешся; Не ведаючы (не зведаўшы) броду, не сунься (суйся) у воду.* Апошняя прыказка двухзначная. Першае яе значэнне вынікае з прамых значэнняў слоў-кампанентаў, а вось другое – пераноснае, якое развілося з першага на базе асацыятыўных сувязей 'не бярыся за незнаёмую справу непадрыхтаваным, без адпаведнага вопыту'.

Вада – крыніца жыцця, той сродак, без якога не можа функцыянаваць ні адзін з жывых арганізмаў: *Хлеб і вада – маладзецкая яда* 'гаворыцца як сцвярдженне, што гэта не голад, калі пры адсутнасці іншай яды даводзіцца есці толькі хлеб і піць ваду'. Гэта вадкасць не толькі для піцця, прагнання смагі (*Апёкшыся малаком, ваду студзяць; Рыба любіць ваду*), але і для бытавых, гаспадарчых патрэб (*Бяла не бяла, а ваду відала; Рукі вымажаш – вадою памыеш, душу вымажаш – і мылам не адмыеш*). У фразеалагізмах жа ставіцца акцэнт на тым, што вада – важны сродак існавання, але не адзіны. Без вады чалавек можа пражыць намогва больш, але ўстрыманне ад ежы не дазваляе яму весці паўнакроўнае фізічнае існаванне: *садзіць на ваду* 'караць голадам', *жыць часам з квасам, а парою з вадою* 'па-рознаму – сытна і надгаладзь', *садзіцца на хлеб і ваду* 'абмяжоўваць сябе ў самым неабходным, харчаватца самай простае ежай'.

Вада валодае вялікай сілай, таму з ёю звязваецца тое, што з'яўляецца цяжкім, складаным, нязведаным, незразумелым, а часам нават небяспечным, тым, што можа паглынуць усё жывое і нежывое, супраць чаго цяжка змагацца. Яна дастаткова моцная, каб на сваім шляху змываць усё, што трапляецца: *як вадой змыла; як у ваду ўпаў; як у ваду кануў; і канцы ў ваду; Вады не засіліш не наварушыўшыся, рыбкі не зловіш не памачыўшыся, Ціхая вада грэблю рве.* У той жа час яна можа быць нечым мяккім, лагодным, спакойным. І тут адразу ўзнікаюць асацыяцыі з тым, што прыносіць супакой, сцішанасць, заповаленасць: *цішэй вады і ніжэй травы.* У прыказках выяўляюцца таксама і такія якасці вады, як здольнасць быць халоднай (*Апёкшыся на малацэ, дык і на халодную ваду дзьмуць будзеш*), ціхай (*У ціхай вадзе чэрці водзяцца; Ціхая вада грэблі рве*).

Вада супрацьстаўляецца іншым прадметам, з'явам, паняццям: малаку, гарэлцы, бядзе, красе, яе можна піць, набіраць, сярбаць (хлябаць), на яе дзьмухаюць, яе любяць. Яна можа капаць, плыць, цячы, у яе ўваходзяць, лезуць, ёю мыюць. Вада здольна рабіць рухі і дзеянні, якія ўласцівы чалавеку ці жывёлам. Яна ірве (*Ціхая вада грэблю рве*), бяжыць (*Пад ляжачы камень вада не бяжыць*), плыве з вадой сплыў 'прайшоў міма, даўно забыты'; *шмат, многа, нямала, колькі, столькі вады сплыло* 'шмат прайшло часу, адбылося змен'.

Устойлівая моўная адзінка з'яўляецца самым выразным моўным сродкам. У сувязі з гэтым цяжка знайсці якую-небудзь галіну чалавечай дзейнасці, якая не знайшла б у іх сваё адлюстраванне. Таму здольнасць характарызаваць чалавека з'яўляецца неад'емнай уласцівасцю прыказак і фразеалагізмаў, у тым ліку і тых, якія ўтрымліваюць у сваім складзе лексему *вада*. Што да фразеалагізмаў, то тое семантычнае поле, у якое аб'ядноўваюцца выразы, што характарызуюць чалавека, дастаткова шырокае. Такія адзінкі могуць абазначаць: адносіны паміж людзьмі – *вадой не разальеш* 'вельмі дружныя, неразлучныя, заўсёды разам'; *у лыжцы вады ўтаніць* 'прычыніць вялікую непрыемнасць каму-н. з-за дробязі', *ногі мыць і тую ваду піць* 'бязмежна дагаджаць каму-н. у знак удзячнасці за што-н.', *варыць ваду* 'здэквацца з каго-н., прыдзіраючыся да яго', *вады не замуціць* 'не зробіць ніякай шкоды, нічога кепскага каму-н.'; самаадчуванне асобы – *як рыба ў вадзе* 'вельмі свабодна, натуральна і проста', *як у ваду апушчаны* 'расстроены, засмучаны, прыгнечаны', *як з гусі вада* 'абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэння для каго-н, не хвалюе, не кранае каго-н.; рысы характару – у *гарачай вадзе купаны* 'вельмі запальчывы, занадта гарачы', *вада не трымаецца* 'хто-н. вельмі рухавы, непаседлівы'; знешні выгляд – *хоць вады напіся* 'вельмі прыгожы'; адносіны роднасці – *дзясятая (сёмая) вада на кісялі* 'вельмі далёкі сваяк'; уменне арыентавацца ў жыццёвых сітуацыях – *і ў агні не гарыць і ў вадзе не тоне* 'нідзе не прападае, выбіраецца з любых абставін'; карыслівыя адносіны і абумоленыя імі паводзіны – *лавіць рыбу ў каламутнай вадзе* 'з выгадай для сябе выкарыстоўваць чые-н. цяжкасці, няўдачы', *цягнуць ваду на сваё кола* 'не клапацячыся аб іншых, рабіць усё на сваю карысць, служыць выключна асабістым інтарэсам', *вазіць ваду* 'абцяжарваць каго-н. непасільнай, зневажальнай работай', *каламуціць ваду* 'сваёдома заблыт-

ваць якую-н. справу»; стан чалавека – *брахаць на ваду* ‘бясконца многа піць, не могуць прагнаць смагу’; адносіны да справы – *таўчы ваду ў ступе* ‘займацца бескарыснай, безвыніковай справай, марна траціць час; весці пустыя размовы, займацца балбатнёй, пустасловіць’, *насіць ваду рэшатам* ‘рабіць што-н. безвынікова, заведама ўпустую’, *плысці за вадой* ‘пасіўнічаць, прыстасоўваючыся да абставін’, *ліць ваду* ‘гаварыць пустое, пустасловіць’.

У большасці прыказак праз вобразы, звязаныя з вадой, таксама дасца выразная характарыстыка чалавеку, яго паводзін, здольнасцей, стаўлення да каго ці чаго-небудзь, узаемаадносін з іншымі. Многія з іх маюць павучальны характар. Такія прыказкі адарваліся ад першапачатковых рэалій, на базе якіх развіўся пераносны сэнс. Агульнае значэнне такіх выказаў не суадносіцца з лексічным значэннем слоў, што ўваходзяць у іх склад. Параўн.: *Апёкшыся на малацэ, <i>i</i> на ваду дзьмеш (дзьмухаеш)* ‘той, хто ўжо аднойчы сутыкнуўся з непрыемнасцямі, няўдачай, робіцца празмерна асцярожным’; *Вады не засіліш не наварушыўшыся, рыбкі не зловіш не памачыўшыся* ‘бяздзейнічаючы, не праяўляючы актыўнасці, не зробіш ніякай справы, нічога не даб’ешся’; *З пустой бочкі многа шуму* ‘пусты, абмежаваны чалавек мае вялікую ганарлівасць’; *Каб рыбу есці, трэба ў ваду лезці* ‘каб дабіцца чаго-н. жаданага, трэба дзейнічаць, старацца, праяўляць актыўнасць’; *Калі бацька рыбак, то і сын (сыны, дзеці) глядзіць на ваду* ‘дзеці пераймаюць схільнасці, прывычкі сваіх бацькоў’; *Каля (ля) вады <ходзячы> намочышся* ‘будучы звязаны з чым-н., можаш аказацца замешаным у што-н. заганае’; *Не тады вучацца плаваць, калі вада ў рот плыве* ‘не ў апошні момант робіцца тое, што трэба было зрабіць раней’; *Рукі набрудзіш – вадою адмыеш, душу забрудзіш – і мыла не паможэ* ‘ад ганебных учынкаў, амаральных паводзін не ачысцішся’; *Усякі (кожны) чорт на сваё кола ваду цягне* ‘кожны чалавек усё робіць на сваю карысць’; *Ціхая вада берагі мые* ‘ціхі чалавек здольны на рашучыя, неспадзяваныя дзеянні, учынкi’.

Вада здольна захоўваць інфармацыю, перадаваць яе, спалучаць у сабе факты мінулага, сучаснага і будучага. Гэтую яе ўласцівасць шырока выкарыстоўваюць лекары і магі, якія лічаць, што вада ўбірае ў сябе энергію Космасу і пры спрыяльных момантах можа перадаваць яе жывым арганізмам. З дапамогай вады ажыццяўляюцца розныя магічныя дзеянні, звязаныя з ачышчэннем арганізма, зняццем чараў, чужых дрэнных позіркаў. Таму гэты факт адлюстраваны і ў фразеалагічных адзінках: *як у ваду глядзеў* ‘угадаў, нібы загадзя ведаў, нібы прадбачыў што-н.’, *выводзіць на чыстую ваду* ‘выкрываць чые-н. цёмныя справы, нядобрыя ўчынкi’, *хаваць канцы ў ваду* ‘спрытна знішчаць ці ўтойваць тое, што можа быць доказам віны’, *як у ваду ўпаў* ‘нечакана прапаў, знік’, *бура ў шклянцы вады* ‘моцнае хваляванне, шум, спрэчка з-за дробязных прычын’, *і канцы ў ваду* ‘не засталася ніякіх слядоў, доказы’, *выходзіць сухім з вады* ‘дзейнічаючы ашуканствам, заставацца непакараным’.

У прыказках, там дзе апісваюцца тыя ці іншыя асаблівасці вады, прысутнічае ацэначнасць, прычым лексема *вада* набывае тут адмоўныя канатацыі. Напрыклад, *Да пары збан (жбан) ваду носіць <ручка (вушка) адарвецца – збан наб’ецца>* ‘найчасцей ужываецца як пагроза ці папярэджанне быць асцярожным’; *Добры гаспадар не толькі ў жываце, а нават у ботах вады не любіць* ‘жартоўнае выказванне перад выпіўкай пра перавагу гарэлкі над вадой’; *Зваранай рыбе вада не патрэбна* ‘гаворыцца як папярэджанне не рабіць што-н. недарэчнае’; *Не тады вучацца плаваць, калі вада ў рот плыве* ‘гаворыцца з незадавальненнем, калі выяўляецца непадрахтанасць да якой-н. справы’. Пры дапамозе дзвюх другіх прыказак выказваюцца разнастайныя гумарыстычныя адносіны да пэўнай з’явы, бо сэнсавая структура гэтых выказаў утрымлівае ў сабе элементы іранічнасці, жартаўлівасці: *Латці ваду не прапускаюць* ‘кажуць жартаўліва таму, хто занадта асцярожна трымае ў руках пасудзінку, звычайна чарку, напоўненую вадкасцю’; *Хто сказаў, што латці ваду прапускаюць?* ‘іранічна гавораць таму, хто не паверыў у сказанае суразмоўнікам’.

Другасным утварэннем ад слова вада з’яўляецца лексема *вадзіца* як ласкальная форма да *вады* (у 1 знач.), кампанент, які сустракаецца толькі ў парэміях. У большасці выпадкаў гэтая лексема рэалізуе сваё прамое намінацыйнае значэнне, паколькі ўваходзіць у склад прыказак, дзе адлюстроўваюцца прыкметы народнага календара прыроды: *На Грамніцы нап’ецца певень вадзіцы*; *Як (калі) на Грамніцы (Стрэчанне) нап’ецца певень вадзіцы, дык (то) на Юр’я наесца вол травіцы (Грамніцы, Юр’я – святы ў хрысціян, першае прыпадае на 2 лютага, другое – на 23 красавіка (па старым стылі); Грамніцы і Стрэчанне – дзве назвы таго самага свята, другая – пераважна ў праваслаўных).*

Вада можа пераходзіць з аднаго стану ў другі, быць цвёрдай, вадкай, газападобнай. Воблакі, снег, дождж уяўляюць сабой розны стан вады. Неад’емнай часткай воднай прасторы з’яўляюцца акіяны, моры, рэкі, крыніцы, азёры, балоты, лужы. Аднак не ўсе гэтыя прыродныя аб’екты знайшлі адлюстраванне ў прыказках і фразеалагізмах беларускай літаратурнай мовы. Скажам, лексема *акіян* выкарыстана толькі ў адной прыказцы, дзе яна сімвалізуе значнасць, аграмаднасць чаго-небудзь: *Лыжкай мора (акіян) не вычарпаеш*. Як бачым, у якасці непастаянных кампанентаў гэтай прыказкі выступаюць кантэкстуальныя сінонімы мора/акіян, што, аднак, не ўплывае на сэнсавы змест самой прыказкі ‘немагчыма, безнадзейна чым-н. мізэрным справіцца з чымсьці аграмадным, вялікім’. Адзначаныя назвы вадаёмаў у прыказках і фразеалагізмах розняцца выкарыстаннем і ступенню пашыранасці. Так, лексема *лужа (лужына)*, згодна з ТСБМ, рэалізуе значэнне ‘паглыбленне на паверхні глебы, запоўненае вадой’ [13, с. 64]. У беларускай

мове гэтая адзінка выкарыстоўваецца ў дзвюх прыказках: *Свіння лужыну (лужу, гразь) знойдзе* ‘кепскі чалавек знойдзе месца, дзе можна выявіць сябе адпаведным чынам’ і *Суджаны і з лужыны выпаўзе* ‘каму суджана, той выкруціцца з любога становішча’. У аснове метафарызацыі пакладзены такія ўяўленні пра гэты водны аб’ект, як мізэрнасць чаго-небудзь.

Фразеалагічныя адзінкі з адзначаным кампанентам у сваім складзе ўтварыліся таксама на аснове метафарычнага перасэнсавання свабодных словазлучэнняў і захоўваюць з ім цесную сувязь. Семантыка такіх фразеалагізмаў непасрэдным чынам звязана са значэннем кампанентаў: *садзіцца ў лужыну* ‘пацярпеўшы няўдачу, аказвацца ў няёмкім, смешным становішчы’, *садзіць у лужыну* ‘ставіць у няёмкае, смешнае, бязвыхаднае становішча’, *пляснучца тварам у лужыну* ‘асароміцца, паказаць сябе з найгоршага боку ў чым-н.’. Аналагічную з’яву можна назіраць і ў фразеалагізмах, у кампанентны склад якіх уваходзіць лексема *крыніца*: *біць крыніцай* ‘бурна праходзіць, развівацца, праяўляцца’, *забіць крыніцай* ‘пачаць бурна праходзіць, развівацца, праяўляцца’.

Адным з элементаў ландшафтнага кода традыцыйнай мадэлі свету беларусаў з’яўляецца *балота*. Паводле паданняў, у балотах жыве, хаваецца чорт. Такая сувязь падкрэсліваецца і ў прыказках, дзе гэтыя два вобразы надаюць ім адмоўнае адценне: *Было б балота, а чэрці знойдуцца* ‘калі ёсць умовы, магчымасці рабіць што-н. нядобрае, то знойдуцца і тыя, хто пакарыстаецца гэтымі ўмовамі, магчымасцямі’; *Каму што, а чорту балота* ‘кажуць з неадбярэннем пра таго, у каго наўме заўсёды адно і тое ж’; *У ціхім балоце чэрці водзяцца (вядуцца)* ‘ціхі, знешне пакорлівы чалавек здольны на нечаканыя, неспадзяваныя ўчынкi’; *Чаго, чорце, у балоце сядзіш?* – *Бо прывык* ‘прывычка прывязвае чалавека да родных мясцін, не заўсёды прывабных для іншых людзей’. Што да фразеалагізмаў, то, хутчэй за ўсё, два з трох значэнняў слова *балота* (‘вялікая гразь на вуліцы, у двары’ і ‘ўсё, што характарызуецца застоём, адсутнасцю жывой дзейнасці, маральным падзеннем’) маюць непасрэдныя адносіны да ўтварэння фразеалагічнага значэння, прычым такія выразы ўтрымліваюць неадабральную канатацыю: *як лапцём па балоце* ‘вельмі недарэчна, нетактоўна’, *аднаго балота чэрці* ‘абсалютна аднолькавыя ў якіх-н. адносінах, без розніцы’.

Рака ў нашым уяўленні заўсёды асацыіруецца з бесперапынным цячэннем: *Двойчы ў адну <i>і тую ж</i> раку ўвайсці немагчыма (нельга)* ‘немагчыма паўтарыць якія-н. дзеянні, працэсы, падзеі і пад. з-за пастаяннай зменлівасці жыцця, яго бесперапыннага руху’; *Назад не прыйдзе хваля тая, што з быстрой рэчкай уплывае* ‘нельга вярнуць ці паўтарыць тое, што прайшло, што было ў мінулым’. Але прыказкі з кампанентам *рака/рэчка* могуць мець і іншыя значэнні: *Рыба ў рацэ, ды (яшчэ) не ў руцэ* ‘кажуць жартаўліва пра яшчэ не злоўленую рыбу’; *Не пераскочыўшы рэчкі, не гавары гоп* ‘не лічы што-н. зробленым, пакуль не давядзеш яго да канца’. У прыказцы *Па кропельцы – рэчка, па сянінцы – копка, а па копцы – стог*, што значыць ‘паслядоўнымі намаганнямі з малога ствараецца што-н. значнае’, ідзе параўнанне вялікага і малога (кропелька – рэчка). Кампанент *рака* ўваходзіць у склад толькі аднаго фразеалагізма *ліцца ракой* са значэннем ‘выкарыстоўвацца ў вялікай колькасці’, якое мае непасрэдную сувязь з адным са слоўнікавых значэнняў адзначанай лексемы ‘няспынным патокам, у вялікай колькасці’.

На паняццыйным узроўні лексема *мора* валодае шматлікімі прыкметамі: неабдымнасць, вялікі прастор, бясконцасць, свабода, аддаленасць ад сушы, непрадказальнасць, вялікая колькасць, пагроза, бяскрайнасць, невычарпальнасць. Гэтыя якасці знайшлі сваё адлюстраванне і ў фразеалагічных адзінках, у кампанентны склад якіх уваходзіць згаданая лексема, што разам з іншымі кампанентамі рэалізуе поўнае ці часткова перасэнсаванае значэнне: *мора па калена* ‘нічога не страшна, нічога не значыць, усё хоць бы што’, *чакаць з мора пагоды* ‘заставацца ў пасіўным, вымушаным, няпэўна-доўгім чаканні, каго-н., чаго-н.’, *з дна мора* ‘пры любых умовах, любым спосабам і абавязкова’, *мора разліўное* ‘тулянка з выпіўкай, п’янка’ і ‘вельмі многа, у вялікай колькасці’, *з дна марскога* ‘пры любых умовах, любым спосабам і абавязкова’. Зыходнае значэнне назоўніка *мора* ‘частка акіяна, адасобленая сушай, з гаркавата-салёнай вадой’ змяшчае ў сабе шэраг сем. У прыказках пры метафарычным перасэнсаванні прамога значэння ўвага акцэнтуюцца ў асноўным на двух элементах сэнсавай структуры: ‘многа’ і ‘на вялікай прасторы’: *На тое і шчупак у моры (у вадзе), каб карась не драмаў* ‘небяспека прымушае быць заўсёды пільным’; *П’янаму <i>і</i> мора па калена* ‘п’янаму нічога не страшна, усё нічога не значыць’; *Хвалілася сініца мора падпаліць* ‘хто-н., хвалячыся, наабяцаў шмат чаго, ды не змог выканаць’; *Шылам мора не нагрэеш* ‘дзейнічаючы мізэрнымі сродкамі, не даб’ешся ніякіх вынікаў’. У дзвюх прыказках на першы план выходзіць сема ‘аддаленасць, мяжа, замежжа’, якая ў агульналітаратурным ужыванні не існуе: *Ты за мора, а за табою бяда і гора* ‘гаворыцца, калі чалавеку не шанцуе, калі непрыемнасці ідуць адна за адной’; *Чым за морам віно піць, лепш (лепей) з Нёмана (у Нёмане) вадзіцу* ‘пра замілаванне да роднага краю, які для кожнага чалавека найдаражэйшы, лепшы за іншыя, няродныя’. У дадзеным выпадку водныя аб’екты выступаюць як бы мяжой свайго і чужога, а гідронім *Нёман* надае выразу яшчэ і нацыянальны каларыт.

З лексмай *вада* самую непасрэдную сувязь мае лексема *кропля*. Старажытнарымскі паэт Авідзій у «Пасланнях з Понта» пісаў: «Кропля дзяўбе камень не сілай, а частым падзеннем». Пазней на аснове гэтага афарызма ўтварылася прыказка *Кропля камень крышыць (дзяўбе)* ‘частымі і настойлівымі дзеяннямі можна дасягнуць многага’. Кампанент *кропля* як маленькая часцінка якой-небудзь вадкасці, у тым

ліку і вады, тут метафарызаваўся і набыў пераноснае значэнне як самая малая колькасць чаго-небудзь. Згаданая лексема ўваходзіць таксама ў кампанентны склад каля дзясятка фразеалагізмаў. У некаторых з іх сэнсаўтваральную ролю ў фразеалагічным значэнні выконвае адно са слоўнікавых значэнняў лексемы 'самая малая колькасць чаго-н.' [14, с. 728]: *ні кроплі* 'зусім, ніколькі', *ні на кроплю* 'зусім, ніколькі', *кропля ў моры* 'вельмі нязначная колькасць у параўнанні з чым-н.'. Абсалютна матываванымі ўспрымаюцца значэнні фразеалагізмаў, структурнымі кампанентамі якіх з'яўляюцца адначасова дзве лексемы *вада* і *кропля*: *як дзве кроплі вады* 'вельмі моцна, абсалютна', *як у кроплі вады* 'абсалютна аднолькава і дакладна адлюстравана, бачыць і пад.'

Як ужо адзначалася вышэй, вада можа выступаць і ў цвёрдым стане – у выглядзе лёду. Як сцвярджае В.А. Ляшчынская, «лёд – адна з ліку лексем для найменняў відаў вады, толькі тут вада выступае ў сваім адметным, цвёрдым, стане, што адбываецца дзякуючы замярзанню вады» [11, с. 137]. Лёд валодае шматлікімі ўласцівасцямі і характарыстыкамі: цвёрды, халодны, дастаткова празрысты, пад уздзеяннем высокіх тэмператур можа раставаць, а таксама і ламацца. Для чалавека ён як карысны, так і небяспечны. Фразеалагічныя адзінкі з лексмай лёд захоўваюць непасрэдную сувязь з адзначанымі ўласцівасцямі і праяўляюць іх ці праз той унутраны вобраз, які часта спадарожнічае фразеалагізму, ці непасрэдна праз значэнне: *лёд крануўся* 'пачатак чаму-н. зроблены', *лёд паламаны* 'адносіны паміж кім-н. палепшаны', *лёд чаго-н. растае* 'знікае пачуццё чаго-н. (недаверу, непаразумення, адчужанасці і пад.)', *зімою снегу (лёду) не дапросіцца* 'хто-н. страшэнна скупы, біцца як рыба аб лёд 'без выніку і плёну намагання, старацца, шукаючы выйце з бяды', *на вуснах мёд, а ў сэрцы лёд* 'хто-н. знешне ветлівы, далікатны, а спадцішка прычыняе шкоду, непрыемнасці', *растаіць лёд* 'ліквідаваць нацягнутасць у адносінах паміж кім-н.'. Фактычна ўсе фразеалагізмы з кампанентам лёд у сваёй аснове абазначаюць тыя рэаліі, якія звязаны з чалавекам: узаемаадносіны, паводзіны, рысы характару і інш.

Прыказак з кампанентам лёд у літаратурнай мове няма. Утварэннем ад слова «лёд» з'яўляецца *лядзяк* 'невялікі кавалак лёду; льдзінка'. Гэты кампанент сустраўся толькі ў адной прыказцы: *Лья ўкінуў лядня*, якая ўжываецца як адзін з паказчыкаў народнага календара; пасля Ільі – свята ў хрысціян, якое прыпадае на 20 ліпеня (па старым стылі) – вада ў рацэ халадзе; *лядзень* – лядзяк.

Вада валодае асаблівацю трапляць на зямлю з неба і выпадаць у выглядзе дажджу, снегу, граду. Гэтыя прыродныя з'явы спадарожнічаюць чалавеку ў розных абставінах. Ад іх ён мае радасць і бяду, задавальненне і непакой, асалоду і прыкрасць. Найбольш – ад дажджу і снегу. Менавіта гэтыя лексемы ўвайшлі ў склад устойлівых адзінак, якія таксама адлюстроўваюць у пэўнай ступені менталітэт, вобраз мыслення і абагулены культурны вопыт пэўнай нацыі. Што да фразеалагізмаў з кампанентам *даждж*, то яны ўтрымліваюць як негатыўную канатацыю, так і станоўчую. Фразеалагізмы *даждж за карак не капае* 'няма прычын спяшацца', *расці, вырастаць, з'яўляцца як грыбы пасля дажджу* 'вельмі хутка і ў вялікай колькасці' ўтвораны на аснове метафарычнага перасэнсавання свабодных словазлучэнняў, у якіх прасочваецца яўная сувязь паміж дзвюма з'явамі. Семантыка фразеалагізма *залаты даждж* 'вялікія грашовыя сумы, прыбыткі' прадвызначаецца сувяззю з грэчаскай міфалогіяй [15, с. 142]. Фразеалагізм *пасля дажджыку ў чацвер* «склаўся як формула недаверу да бога грому Перуна, днём якога быў чацвер; паходжанне фразеалагізма звязваюць таксама з адміраннем язычніцкага свята ў гонар Перуна, якое адзначалася ў пэўны чацвер пасля першага вясенняга дажджу і грому» [15, с. 295–296] і мае значэнне 'невядома калі ці ніколі'. У прыказках кампанент даждж атрымаў меншае пашырэнне: *Дождж ідзе не тады, як (калі) просяць, а тады, як (калі) жнуць ды (і) косяць* і яе лексіка-сінтаксічны варыянт *Дождж ідзе не там, дзе просяць, а дзе косяць, не там, дзе ждуць, а там, дзе жнуць* 'гаворыцца з незадавальненнем пра дажджлівую пагоду ў жніво ці ў касавіцу'; *Калі ў студзені дажджы – добра не ждзжы* 'ўжываецца як адзін з паказчыкаў народнага календара прыроды'. Студзень – самы халодны месяц года, таму вельмі дрэнна, калі ў гэты час ідуць дажджы, бо ўраджаю добрага не будзе. Прыведзеныя прыказкі з'яўляюцца бязобразнымі, у іх назоўнік *даждж* ужыты ў прамым значэнні 'атмасферныя ападкаў ў выглядзе кропель вады, якія падаюць з хмар'. А вось прыказку *Хоць плюй у вочы, а ён кажжа (скажжа, будзе гаворыць), што даждж ідзе ўжываюць з пагардай, калі гавораць пра бессаромнага ці занадта памяркоўнага або недалёкага, някемлівага чалавека.*

Да атмасферных ападкаў, але ўжо ў выглядзе белых камячкоў, якія складаюцца з крышталікаў, адносіцца снег: *Каб не было снегу, не было б і следу* 'без прычыны нічога не бывае. Гаворыцца тады, калі распаўсюджваюцца якія-н. чуткі'; *Альбо (або) дажджык, альбо (або) снег, альбо (або) будзе, альбо (або) не* 'невядома, ці збудзецца што-н. задуманае'. А ў прыказцы *У снежні мароз і снег вышэй хаты* – год будзе багаты адлюстраваліся назіранні земляробаў, іх надзея на добры ўраджай, калі выпала шмат снегу. Адзначаная лексема ёсць і ў некаторых фразеалагізмах. Па семантычнай злітнасці кампанентаў усе яны адносяцца да ліку фразеалагічных адзінстваў, г.зн. у такіх адзінках прысутнічае вобразнасць. Адзін з гэтых фразеалагізмаў характарызуе асобу – *снегу летаішняга не дапросіцца* 'хто-н. страшэнна скупы', яшчэ адна фразеалагічная адзінка абазначае абстрактнае паняцце – *летаішні снег* 'тое, што безваротна мінула і нічога не варта', іншыя адносяцца да ліку прыслоўных і абазначаюць спосаб, меру і ступень праяўлення дзеяння – *як снег на галаву* 'зусім нечакана для каго-н.', *патрэбны, трэба як летаішні снег* 'зусім не, ніколькі не (патрэбны, трэба)'.

На паверхні зямлі вада можа знаходзіцца не толькі ў вадаёмах, абсалютна розных па велічыні, але і выпадаць у выглядзе расы, туману, пары. Гэтыя лексемы таксама ўвайшлі ў кампанентны склад некаторых устойлівых адзінак. Што да кампанента *раса*, слоўнікавае значэнне якога ‘вадзяныя кроплі, якія збіраюцца на паверхні раслін і розных наземных прадметаў вечарам, ноччу і раніцай пры паніжэнні тэмпературы ў цёплую пару года’ [16, с. 641], то ён сустракаецца ў фразеалагізмах, якія паводле паходжання з’яўляюцца ўласнабеларускімі і ў семантыцы ўтрымліваюць адмоўную канатацыю – *раса вочы выядае* ‘хто-н. нешчаслівы, жыве ў горы, нядолі’, *макавай расінкі ў роце не было* ‘хто-н. нічога не еў’. Фразеалагізм *ад расы да расы* ‘ўвесь дзень, з усходу да заходу сонца’ склаўся на аснове даволі распаўсюджанай структурнай схемы *ад...да...*, у якую ўваходзяць аднолькавыя, таўталагічныя кампаненты. У прыказках з кампанентам *раса* рэалізуюцца іншыя рэаліі. З’яўленне ў цёплую пару года вечарам, ноччу і раніцай на паверхні раслін расы вельмі спрыяе касьбе: *Касі, каса, пакуль раса, раса далоў – каса (касец) дамоў*. Добра і калі на хрысціянскае свята (23 красавіка па старым стылі) цёпла: *Калі на Юр’я роса, сей грэчку і проса*. А вось прыказка *З красы не пан’еш расы* сцвярджае, што не краса, не прыгажосць істотна, важна пры выбары нявесты або жаніха. Праз вобраз расы даецца таксама і характарыстыка часу, які працякае доўга, марудна цягнуцца *Пакуль (покі) сонца ўзйдзе, раса вочы выець* ‘пакуль дачакаешся чаго-н. жаданага, то будзе позна і прыйдзеца перанесці шмат гора, нядолі’.

Лексемы *туман* уваходзяць у кампанентны склад шасці фразеалагізмаў. Ва ўсіх гэтых адзінках выразна прасочваецца адно з вытворна-пераносных значэнняў слова ‘тое, што перашкаджае добра бачыць, што засцілае зрок // тое, што перашкаджае правільна ўспрымаць і разумець навакольны свет, ацэньваць факты, падзеі’ [17, с. 549]. Фактычна ўсе фразеалагізмы з адзначаным кампанентам характарызуюць дзейнае асобы і паводле эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі ўтрымліваюць адценне неадабрэння: *напускаць туману* ‘ўносіць няяснасць, няпэўнасць у якую-н. справу, заблытваць каго-н.’, *пускаць туман у вочы* ‘выхваляючыся, падманваць каго-н., ствараць падманлівае ўражанне пра сябе’. Адзначаны кампанент у склад прыказак літаратурнай мовы не ўваходзіць.

Моцна нагрэтае вільготнае паветра ўяўляецца ў выглядзе пары. І гэта ядрэнна для тых, хто не адчувае нязручнасці ад празмернай гарачыні на вуліцы або ў памяшканні ці ад вельмі цёплага адзення, бо, як адзначаецца ў прыказцы, *Пара касцей не ломіць*. А вось фразеалагізм *з лёгкай парай!* ужываецца як пажаданне прыемнага адчування пасля лазні.

Заклучэнне. Фразеалагізмы і прыказкі, якія ўтрымліваюць у сваім складзе лексему *вада* і іншыя «водныя» кампаненты, уяўляюць сабой дастаткова значны ў лінгвакультуралагічным аспекце моўны пласт з ярка выражанай нацыянальнай спецыфікай і значнай культурнай інфармацыяй, якая фарміруе моўную карціну свету беларусаў. У фразеалагічным і парэміялагічным фондзе адлюстроўваюцца шматлікія звесткі носьбітаў мовы аб самых розных якасцях і ўласцівасцях вады. Часта ўстойлівыя моўныя адзінкі з аналізаванымі кампанентамі абазначаюць іншыя семантычныя рэаліі, якія не маюць непасрэднай сувязі з іх зыходнымі значэннямі. Уласцівасці вады і водных аб’ектаў знаходзяць сваё адлюстраванне як на ўзроўні семантычнай структуры парэмій і фразеалагізмаў, так і на ўзроўні вобразнай асновы і ўнутранай формы, якія спадарожнічаюць гэтым моўным адзінкам. Вылучаны фразеалагічны і парэміялагічны пласт (звыш 300 адзінак) уяўляе сабой сукупнасць сацыяльна-бытавых, гісторыка-культурных ведаў пра чалавека, пра яго сацыяльную, працоўную, ментальную, фізіялагічную дзейнасць.

ЛІТАРАТУРА

1. Склеревская, Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Склеревская. – СПб. : Наука, 1993. – 152 с.
2. Гришина, Н. В. Концепт «вода» в языковой картине мира (на основе номинативного и метафорического полей русского языка XI–XX вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. В. Гришина. – Саратов, 2002. – 22 с.
3. Костин, А. В. Способы концептуализации обиходно-бытовых понятий в разножанровых произведениях В. И. Даля (на материале концепта «вода») : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. В. Костин. – Иваново, 2002. – 20 с.
4. Галдин, Е. В. Концепт вода как полевая структура и способы ее выражения в русском языке: на материале поэтических текстов И. А. Бродского : дис. ... канд. филол. наук / Е. В. Галдин. – Пятигорск, 2006. – 175 с.
5. Старостина, О. В. Языковая и поэтическая валентность лексемы Вода / О. В. Старостина // Филология и культура. 2013.– № 3 (33). – С. 131–134.
6. Бадмаева, Т. И. Базовые средства репрезентации концепта «вода» в английском и русском языках / Т. И. Бадмаева // Русская речь в инонациональном окружении: межвуз. сб. науч. ст. – Вып. 3 – Элиста, 2006. – С. 18–24.
7. Закиров, М. И. Концепт «вода» в русских и татарских приметах : автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. И. Закиров. – Казань, 2009. – 22 с.

8. Борисова, А. В. Особенности лексико-семантической корреляции единиц поля ВОДА / WODA в русском и польском языках / А. В. Борисова // Вестн. Башк. ун-та. Филология и искусствоведение. – 2013. – Т. 18. – № 1. – С. 166–170.
9. Ляшчынская, В. А. Канцэпт «вада» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў / В. А. Ляшчынская // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 73. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – С. 14–23.
10. Ляшчынская, В. А. Туман як від вады-рэчыва ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў / В. А. Ляшчынская // Філологічны студіі. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. – Вып. 16. – 2017. – С. 167–176.
11. Ляшчынская, В. А. Фразеалагізмы з кампанентам лёд у фразеалагічнай карціне свету беларусаў / В. А. Ляшчынская // Система і структура східнослов'янських мов. Збірник наукових праць. – Вып. 12. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2017. – С. 135–146.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Т. 1. А-В / Рэд. тома М. Р. Лобан. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1977. – 608 с.
13. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Т. 3. Л-П / Рэд. тома М. П. Гапановіч. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1979. – 672 с.
14. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Т. 2. Г-К / Рэд. тома А. Я. Баханькоў. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1978. – 768 с.
15. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
16. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Т. 4. П-Р / Рэд. тома Г. Ф. Вештарт, Г.М. Прышчэпчык. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1980. – 768 с.
17. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Т. 5. Кн.1. С-У / Рэд. тома М. Р. Суднік. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1983. – 663 с.

Паступіў 19.03.2019

REPRESENTATION OF HYDROSPHERE IN SET EXPRESSIONS OF THE MODERN BELARUSIAN LANGUAGE

A. SADOUSKAYA, M. YAKALTSEVICH

The article is devoted to the analysis of phraseological and paremiological units of the modern Belarusian language, the structure of which includes hydrocomponents, lexemes, which are directly related to water and water bodies. The main goal of the work is to consider the semantic structure of phraseological units and proverbs that contain “water” components, and to characterize their role in the formation of phraseological and paremiological meanings. The study of such units will also help to identify the most common trends of reflection in the language of the world perception of the people, their life, behavior, attitude to reality and much more. Phraseologisms and paremias, which contain hydro components in their composition, represent a rather significant linguistic and cultural aspect of the language layer with pronounced national specifics and significant cultural information that forms the language picture of the Belarusians. Proverbs and idioms with water components contain information from native speakers about a variety of qualities and properties of water. Sometimes set expressions with analyzed components implement other semantic realities that are not directly related to their original values.

Keywords: *idiom, proverb, hydrosphere, water, water component, lexeme, semantics, linguistic view of the world.*